

יהודה מוריאל / תל-אביב

חינוך לעבודה שבלב

יש רואים את עיקרו של החינוך לתפילה בחינוך להרגל שבתפילה, ואף להרגל מיכאני הכרוך במועד קבוע ובנוסח קבוע שיש לשנונו היטב, ואמנם מבחינת המטרות של החינוך הדתי אין אנו שוללים קביעת הרגלים מיכאניים, גם מתוך ידיעה מראש שהרגל כזה אינו מעלה כוונות אמיתיות שבלב. תפילה היא מצנת עשה, ובה המעשה הוא העיקר. וכבר העיד על עצמו ר' מתניה: "הריני מחזיק טובה לראשי, שכאשר הוא מגיע ל'מודים', הוא כורע מא-ליו". גדול כוחו של הרגל, שכן רוב תגובותיו של האדם הן פרי הרגלים שרכש, והם הקובעים את צורות התנהגותו ואת קוי האופי שבאישיותו. מאידך גיסא אסור לשכוח שישנם אויבים מרובים מבפנים ומבחוץ, האורבים להרגל שבתפילה ומסכנים את התמדתו. האויב הקשה ביותר הוא הפנימי — זו בקשת הנחיות שבטבע האדם, שאינו נכון לשאת עליו באופן מתמיד עול של תפילה שלוש פעמים ביום, ולגודם הפנימי מצטרפת כרגיל הסביבה החיצונית, שאין בה אפירה של תפילה. ממילא מובן, כי בהקניית הרגלי תפילה כשלעצמם עדיין לא השגנו את המטרות העיקריות של החינוך לתפילה. אין ספק, כי כל חינוך לתפילה צריך להיות מלווה הרגלים נכונים, אך לדעתנו אין לראות עוד בכך את העיקר. כדי להגיע למעלת האדם המתפלל יש לשים לב בראש ובראשונה לדיספוזיציות הנפשיות המתאימות, המהוות מקור, שממנו ניוון הדחף לתפילה. אם נצליח להוציא נטיות אלה מן הכוח אל הפועל, נגיע אל מעלת התפילה האמיתית, שהיא העבודה שבלב. זוהי התפילה הממלאת צורך חיוני בנפשו של המתפלל.

הבה נבדוק אחדים מן המוטיבים הנפשיים, שערכם רב בחינוך לתפילה. ה**ב**ק**ש** ה**ה**. תנאי ראשון למהותה האמיתית של תפילה הוא ריכוך ה"אני". דבר זה מתגלה בתחושת התלות של האדם בבורא עולם ובנטייתו הנפשית לבקש מאת ה' מילוי איזה צורך בחייו. כאן לפנינו נקודה מכרעת בפסיכו-לוגיה של האדם המאמין, שהרי נקודה זו היא הניגוד הקיצוני לתחושת "כוחי

ועוצם ידי, השוכנת בלבותיהם של רוב בני אדם בימינו. סגולה זו שבנפש היא יסוד לכל החוויות הדתיות. שורשה הוא אמנם בנטיות הנפשיות שמלידה, אולם ברובה היא תוצאה של חריש עמוק, שהחינוך הדתי היעיל, והחיים הדתיים בכללם, חורשים בנפש האדם, מעת הגיעו לחינוך ועד יום מותו. כל דבר המתרחש בעולמו של האדם המאמין, כל מאורע שהוא נתקל בו, בין אם המאורע הוא של צער ובין אם הוא של חדוה, הריהו מוצא לו מיד את דרכו אל קרקע הניר שבנפש, ובה הוא מצמיח את הדחף הפנימי ל ב ק ש מאת השליט הכול יכול, בין אם זו בקשת הפדות מן הצער, ובין אם זו הבקשה שיתמיד הטוב. הכניעה שבלב, או — כפי שחז"ל מכנים אותה — ש י ע ב ו ד הלב², אינו צריך להיות אופייני לעת צרה בלבד, אלא הוא צריך להיות מנת חלקו של כל אדם הניגש לשפוך שיח לפני קונו. "מזבח אבנה בשברון לבי ואשברה אף רוחי בקרבי"³.

ותנאי נוסף ליכולת הבקשה — זו תחושת היות האדם ק ר ו ב אל אַל חי, אשר לידו ולחסדו צריכים הכל. "אמר רבי חנניא בר ביזנא בשם ר' שמעון חסידא: המתפלל צריך שיראה עצמו כאילו שכינה כנגדו, שנאמר 'שויתי ה' לנגדי תמיד'⁴. הכוונה האמיתית שבתפילה לא תעלה על לבו של המתפלל אם לא יחוש באותה שעה את קרבת ה' אליו. העדות הנאמנה לתחושה זו נתונה בפנייה התמימה, פנייה שיש בה בקשה כל שהיא. זהו גם סוד מאמרם של חז"ל: "הקב"ה מתאוה לתפילתם של צדיקים"⁵. בחיי יום יום האדם פונה בבקשת עזרה קודם כל אל ידידו הקרוב ביותר. אין לבו נותן לו לבקש דבר קטן מצורכי השעה ממי שהוא דחוק, ואף אם הוא מעריך אותו מאוד. לפיכך, כאשר הצדיק מתייחד בקרן זוית ומעתיר בדבריו אל ה' ומבקש מתת חסד מצורכי יום יום, הריהו מעיד בכך, כי הקב"ה אינו בשמים בלבד, אלא הוא משפיל לדאות גם בארץ, מקים מעפר דל ומאשפות ירים אביון. זוהי האמונה התמימה והטהורה, ומשום כך מתאוה הקב"ה לתפילה כגון זו.

ה ת ו ד ה היא פרי הבקשה, ולא פרי קבלת המבוקש דווקא. שני מובנים להכרת התודה: לראשונה הרי זו ה כ ר ה כשלעצמה. האדם מודה ומתודה, כי הוא מכיר בדלות ערכו לעומת רוממות הבורא. אין תודה זו תלויה כלל במילוי בקשה כל שהיא, ואמנם מהמובן הכללי הזה נובע גם המובן המיוחד והמקובל שבתודה, שהיא הכרה ב מ ק ו ר הטוב. האדם המודה בתפילתו

2 "מסתכלים כלפי מעלה ומשעבדים את לבם לאביהם שבשמים" — משנת ראש השנה ג, ח.

3 שיר הייחוד ליום ראשון.

4 ילקוט שמעוני, חלק ב, רמז תרסח; תהלים סז, ח.

5 יבמות סד, ע"א.

לה; נותן בכך ביטוי להכרתו העמוקה, כי כל אשר בידו — מתנה היא לו מאת ה' בחסדו. הכרה זו משדישה בלב האדם את תחושת המשען והבטחון, וממילא היא מעניקה לו מוצקות ויציבות בחיים. ויותר ממה שסגולות אלה דרושות לאדם הנמצא במצוקה וצרה, הרי הן דרושות לאדם שהשעה משחקת לו. ההצלחה המאירה פנים מביאה על פי רוב את הווכה בה לבטחון עצמי מופרו, וכתוצאה מכך גם להתנשאות ולהשתלטות על הזולת. הנצחון ולא התבוסה, הוא המעביר את האדם על דעתו ועל דעת קונו — ולכן יש לחפש את הגורם לירידה המוסרית בהצלחותיהם של בני האדם דווקא ולא בכשלוֹ-נותיהם. לא כן כאשר האדם מכיר בעומק לבבו מי הוא הנותן לו כוח לעשות חיל. במקרה זה מתעוררת קודם כל המחשבה: במה זכיתי? ומיד אחרי כן: אם זכיתי — הרי עלי להיות ראוי לזכות זו! בזה האופן נוצר צירוף הרמוני של תחושת התלות והמשען, וצירוף זה יוצר בטחון בלב. זוהי ההרמוניה השומרת בפני רפיון ידים, ובפני התנשאות עצמית. בתפילת התודה אנו אומרים: הגומל לחיבים טובות. הריני מצווה אפוא לתקן את מעשי, ובה אודוך על ידי קבלת הטוב. מובן הדבר, כי אדם הפונה אל ה' ברגשי תודה, הריהו מעיד על היציבות שבאמונתו — יותר מאשר האדם הפונה אליו בבקשה בעת צרה בלבד.

התהילה. הצורך בה מורגש כתוצאה מחוויית ההתרוממות. נזכיר שלושה מן הגורמים המביאים לידי התעוררות והתרוממות הנפש: (א) העמידה מול כוחות בראשית שבטבע. יש שההסתכלות באחד מפלאי הנוף, או בצורות החיים המיוחדות אשר בטבע, "מוציאה את האדם מכליו". זהו ברק האור המגיע אלינו ממסתרי הבריאה; (ב) ההצצה לתוך נשמת האדם. אישיות בעלת נשמה גדולה מגלה לפנינו משהו מאורה הפנימי — בדרך חייה בכלל, או באחד ממעשיה הנאצלים, ואף זו עילה לחוויית ההתרוממות; (ג) התגלות יד ה' ושלטונו בהיסטוריה. בסיכול עצת רשעים הזוממים להשמידנו, בנפול הרבים ביד מעטים וטמאים ביד טהורים, ובעיקר — בהתגשם חזון הדורות של תחיית עם, בכל אלה נזרק אלינו ניצוץ האור של מסתרי ההשגחה האלוֹ-הית. אלה הן שלוש "ההצצות" לתוך הפנימיות שבכל אחד מחלקי היקום: הטבע, האדם, התולדה! ובכל אחת מהן מתגלה לנגד עינינו פתח זעיר של מקור הוהר. האדם אשר נשמה ורגש מחיים את לבו, אינו יכול להיות אדיש לגבי התגלות כגון זו. הביטוי האמיתי לכך היא התהילה שכתפילתנו. הנביא אומר: "אלוה מתימן יבוא, וקדוש מהר פארן סלה; כסה שמים הודו ותהלתו מלאה הארץ"⁶. ורד"ק מפרש: "ותהלתו — זהרו, מן 'בהלו נרו

עלי ראשי"י. ואמנם "תהלתו" מקבילה ל"הודו". זוהי השפעת קרני האור המגיעות אלינו מהמקור שהאור הוא בו בעצמו וחלק בלתי נפרד מהווייתו האמתית!

תהילה היא "השירה שבתפילה": "הללו אל בקדשו! הללוהו בצלצלי שמע! הללוהו בצלצלי תרועה!" בתהילת ה' טמון הגרעין של כל שירת אמת, שכן היכל השירה קרוב מאוד אל היכל הקדושה. השירה החילונית המופנית כלפי "כחי ועוצם ידי", אינה אלא סילוף השורש הנפשי באדם. תהילת הטבע שבפי האדם, מבלי לגלות כבוד מי מספר הטבע בנפלאותיו, קרובה מאוד לעבודה זרה. אכן אדם המעלה הנברא בצלם אלוהים, בשעה שהוא מתבונן בטבע ובנפלאותיו, הריהו מרגיש צורך לשיר ולהלל את בוראו, ובשעת מעשה הוא חש, כי באותו הרגע עצמו שהוא מרומם אותו הוא גם מתרומם על ידו. "השמים מספרים כבוד אל ומעשה ידיו מגיד הרקיע".

הברכה היא מתן דפוס קבוע לתהילה, בכל מקרה שהאדם נהנה הנאה ישירה מעולם ומלאו. אין מברכים ברכת הנהנין אלא על הגאה של ממש, שהגוף נהנה ממנה. שירת התהילה מקיפה את שלל האורות שנפשנו מתמלאת בהם למראה כבוד ה' בעולם; לעומתה הברכה היא הנר המאיר את עינינו בפרט מסוים. יתירה מזו — יש בברכה עדות ליצירה המתחדשת בכל יום. ה' — לא זו בלבד שהוא ברא את מאורי האש, אלא הוא בורא אותם בכל עת ובכל שעה. הדברים שגופנו נהנה מהם לא נהיו בעבר, אלא "שהכל נהיה בדברו", ממש נגד עינינו! והאדם המברך — אף הוא מתחדש במעשי בראשית, שהרי הוא מעיד בכל פעם מחדש על בריאה זו. ועוד זאת יתירה הברכה על התהילה: האדם בברכתו רואה בה' — לא את היוצר בלבד, כי אם גם את הנותן, ואת עצמו כמקבל במישרים את מתנת ה'. שירת התהילה — "לה' הארץ ומלואה" — מקומה לפני הברכה, ואילו אחרי הברכה — "והארץ נתן לבני אדם" — נמצאנו למדים, כי הברכה, בדומה לבקשה, מקרבת את האדם המקבל אל ה' הנותן.

החרטה והתשובה — מוצאות אף הן את ביטויין בתפילה. כדי להגיע אל החרטה צריך האדם להכיר בחטאו. כבר בשלב ראשון זה של החרטה מהוה התפילה גורם חשוב ביותר, ולא עוד אלא יש בכך ממהותה העיקרית של התפילה, שכן היא מביאה את האדם להתבוננות פנימית ולביקורת עצמית

7 איוב כט, ג.

8 כדאי להעיר על הצלילים הפוגמים שבשירה: למי תודה למי ברכה — לעבודה ולמלאכה. שרא ליה מריה למשורר שהרגיל מלים אלה בפי ילדינו. כמו כן צורם מאוד את אוזנינו הסילוף שבמלים: מי ימלל גבורות ישראל וכו'.

9 ברכות לה, ע"א.

ממשית. האדם המתפלל (משורש פלילים!) מתדיין עם עצמו, ומתוך כך הוא מודר את הליכות חייו בקנה מידה של ערכים נצחיים. אכן כדי להגיע אל הדרגה הגבוהה של שפיטה עצמית, דרושה מידה מסוימת של "יציאה מהאני". האובייקטיבציה בהסתכלות הפנימית לא תיתכן בלי הפרדה בין תחושת ה"אני", על כל הדחפים שבו, ובין המעשה עצמו, שהרי רק בדרך זו תושג הראייה ה"קרה" של המעשה על כל צדדיו. ודווקא כאן אורבת לו לאדם סכנה חמורה. הדבר יובן לנו, כאשר נזכור את שני הכיוונים האפשריים של החרטה בלב האדם. יש שתהליך החרטה אינו מסתיים כלל, מפני שהחוטא אינו יכול בשום פנים להגיע לכלל השלמה עם עצמו. האדם רואה במעשה שנעשה עוול איום, הכורה תהום בין מצפונו המוסרי החופשי ובין תודעת ה"אני" שעשה את המעשה הזה. זוהי חרטה הורסת, בסופו של דבר היא עלולה לדחוף את האדם אל היאוש המוחלט ואל הרס עצמי גמור. לעומת זאת תיתכן החרטה הפרודוקטיבית, המסתיימת בפתרון התשובה ובתיקון החטא. התפילה שבה מביע החוטא את חרטתו — מזככת את לבו, וכתוצאה מכך גם מחזקת אותו ומפיחה בו רוח חדשה. כך בונה התפילה את התריס בפני היאוש שבחרטה ההורסת. חז"ל הביעו זאת במשלם: "למה הדבר דומה? — למלך שכעס על בנו וטרדו, ושלח המלך לפדגוג שלו. הלך הפדגוג אחריו ומצאו בוכה ומזמר. אמר לו הפדגוג: אם אתה בוכה — למה אתה מזמר? אמר לו: בוכה אני על שהקנטתי את אבא, ומזמר אני על שאין דיני להריגה"¹⁰. היסוד לחרטה פרודוקטיבית הוא בהכרת האדם המתפלל, שאין ה' חפץ במיתת רשעים, כי אם בשוב רשע מדרכו וחייה. תפילת החרטה של האדם החוטא מחדשת אותו, ותחושת ההתחדשות מקילה על המעבר מן החרטה אל התשובה. בהמשך התהליך הזה רואה האדם לעצמו תפקיד גדול של תיקון המעוות בכל הדרכים האפשריות, וכך חוזרת אל לבו השלוח הפנימית המלאה.

מצאנו איפוא שלושה "זוגות" של מגיעים עיקריים בלב האדם המתפלל.

השני שבכל זוג הוא במידה רבה פרי הראשון:

הבקשה — התודה

התהילה — הברכה

החרטה — התשובה

יש להעיר גם על ההבדל הפסיכולוגי החשוב שבין שני הטורים. הבקשה — התהילה — החרטה — הן רגשי המתח הנפשי, ובהן טמון הכוח הדינמי המפעיל את האישיות. ואילו התודה — הברכה — התשובה — הן רגשי הרה"ג, שבהן מצאה המתיחות הנפשית את סיפוקה. עובדה זו מסבירה את

רב-גוניתה של התפילה. יש בה הד חזק לסערת הנפש הצמאה, ויש שנשמעים בה צלילי ההרגעה הנפלאים, כביטוי לשלוה הפנימית שהושגה בלב המתפלל. ובכן — החינוך לתפילה כיצד? לא תוכל להיות מטרתו של חינוך זה — לעורר את התחושות שתיארנו, ואף אין צורך בכך. כל אלה רגשות טבעיים הם, נחלת כל אדם באשר הוא אדם. מגמתנו החינוכית צריכה להיות קודם כל — העלאת התגודות החזקות הללו שבנפש אל התודעה הברורה, ויחד עם זאת — טיפוח הצורך והיכולת להביע כל אלה ברחשי התפילה. הזר-עים הראשונים לכך חודרים ללבו של הילד הקטן על ידי אורת התפילה שבבית הוריו. ולא רק החינוך המכוון משפיע כאן, יותר ממנו משפיעים מצבי החיים כמות שהם. כשם שהילד מזדהה עם הוריו בעת צרתם, כך הוא לומד מהם לפנות אל ה' בעת צרתו הוא. תפילת הורים, תפילה בטעם, בנחת ובכ-וונה¹¹, היא המחנכת בנים לעבודה שבלב. ברור שגם הגורם המכוון משפיע. בשעה שהורים משתפים את בניהם בתפילתם מתוך מחשבה חינוכית ברורה מראש, הם מעלים בפניהם גם את החשיבות שיש ליחס לתפילה. ואם בילד הקטן כך — בנוער המתבגר על אחת כמה וכמה! עינם הפקוחה של הורים ומחנכים מבחינה מיד במצביו הנפשיים, וכל המאמצים מכוונים (בעקיפין ולא במישרים!) להביא אותו לידי הכרת עצמו, ולחנך אותו שימצא בתפילה ביטוי נאמן ומרגוע כאחד. רבות מאד הן ההזדמנויות הנותנות למחנך אפשרות לטוות חוטים חזקים, המקשרים ומוליכים את רחשי הנפש אל הגיגי הת-פילה¹².

ברם בדיוגנו זה אין אנו מתכוונים לחינוך האדם לתפילת היחיד בלבד. עיקרה של התפילה בישראל היא התפילה בציבור. על הכתוב: "ואני תפילתי לך ה' עת רצון"¹³ אומר ר' יוחנן משום ר' שמעון בר יוחאי: "אימתי עת רצון? בשעה שהציבור מתפללים"¹⁴. ואף על פי שבכל תפילה צריכה להיות מורגשת התייחדות האדם עם קונו, הרי לא בהתייחדות זו רואה היהדות את ערכה הגדול של התפילה, כי אם בהתאחדות האדם עם הציבור המתפלל. גדול מאוד הוא הערך החברתי שבתפילת הציבור. תשעה צדיקים גדולים עדיין אינם מהווים "מנין", ואילו עשרה הדיוטות מהווים ציבור בישראל. ציבור במלוא מובן המלה, שחל עליו כל דבר שבקדושה. וכבר הודגש פעמים רבות, שהתפילה מרגילה את האדם לראות את עצמו רק כחלק מן הציבור; ואף הבקשות על הפרט¹⁵ — בלשון רבים הן נאמרות.

11 כגון ברכת המזון, קידוש, וכיו"ב.

12 דוגמאות לכך הבאתי בספרי פרקים בתורת החינוך, עמ' 123-124.

13 תהלים סט, יד. 14 ברכות ח, ע"א.

15 כגון ברכות הרפואה, ברכת שומע תפילה ועוד.

יהודה מוריאל

כלל גדול נקוט בידינו: החינוך לתפילה נכונה בציבור לא יתכן אלא על ידי ציבור המתפללים, המחנך את עצמו באופן מתמיד לכך. המקום שבו צריך האדם להתחנך לתפילה בציבור הוא איפוא בית הכנסת. אכן עובדה מצערת היא, שמעטים הם בתי הכנסת, אשר בהם ניתן חינוך לתפילה מתוך כוונה. הדברים ידועים ואין צורך לעמוד עליהם. מכאן מסתברת חשיבותם של בתי הכנסת לנוער, שמספרם הולך וגדל. אך נראה לי, כי כדי שנשיג את המטרה בחינוך לתפילה, יש למצוא את הקשר אל הרגשות העמוקים, אשר ראינו בהם מניעים עיקריים לתפילה. שאיפתנו צריכה להיות — להביא לידי אפליקציה נכונה של קטעי התפילה אל המתהווה במעמקי הלב, ומאידך גיסא — להעלות את הרגש המתאים באמצעות התפילה. באופן זה תתגלה הרב-גווניות שבת-פילה, המקבילה אל הרב-גווניות שבנפש. מובן מאליו שאין לתפוס את המ-רובה — ואף את המועט לא — בבת אחת. כאחת הדרכים לכך כדאי אולי לשקול את ההצעה הבאה: כשם שכבר קיימות שבתות מיוחדות בשנה, כגון שבת שירה, שבת חזון, שבת נחמו, — יש לייחד שבתות נוספות בשנה לתחום מיוחד בסבודה שבלב, על פי העניינים שבתפילה, ובמידת האפשר — בהתאמה לתוכן מסויים שבפרשת השבוע, או שבהפטרה. לדוגמה: שבת בראשית כבר נתייחדה בין השבתות, אלא שיש למלא את הייחוד הזה תוכן של קדושה. לא נסתפק איפוא ב"קידוש" שעורך "חתן בראשית" לבאי בית הכנסת, אלא בתפילת אותה השבת נייחד את מחשבתנו ואת כוונתנו לתהילת ה' הפורצת למרומים מנבכי הבריאה. לשם כך יש לבחור באחד מפרקי התפילה, אשר יושר מתוך כוונה מיוחדת — פסוק בפסוק ובעמידה¹⁶. ומכיון שיש כאן גם תהילת ה' בבריאה וגם ראשיתה של תורה — הרי מתאים לכך מזמור יט שבתהלים, המשולב בפסוקי דומרה לשבת, ואשר שני חלקיו מתאימים לשני הרעיונות הללו. יתכן שבשבת פרשת נח, שבה אנו קוראים על גבורות ה' במבול, יינתן ההמשך לרגש זה שבלבנו על ידי הבלטת מזמור כט בתהלים, שאנו אומרים אותו גם בליל שבת וגם בעת הכנסת ספר התורה בשבת שחרית. בשבת אחרת, כגון בשבת פרשת שמות, תובלט הבקשה שבמזמור צ מתוך פסוקי דומרה, ובשבת פרשת ואדא יינתן הביטוי לרגש התודה על נקמת ה' ברשעים, לפי מזמור צב וכיו"ב.

אבותינו ידעו את סוד התפילה וחיברו פרקי תפילה מתאימים לעת צרה ולעת שמחה. מעיין זה של יצירה בתפילה נסתם בדורנו יי, ולא נותר לנו אלא

16 כדוגמת שירת הים בפסוקי דומרה, הנאמרת בצורה כזאת בשבת שירה ברכים מבתי הכנסת.

17 עד היום לא נתחברו תפילות מקוריות, שבהן נוכל למצוא הד נאמן וחזק לשני

לבקש בתפילות הקדומות מבע הולם לרחשי לבב אקטואליים. אין הדבר קשה כל עיקר, שכן תפילות ישראל המקוריות טבועות בהותם הנצח; ובכל אשר נטה אוזן לשמוע את צלילי התפילות הקדומות, נגלה בהן יותר ויותר את רחשי הנפש שלנו. וכך נקיים מצות "השבת אבדה". נחזיר לו לאדם המודרני את האוצר היקר ביותר שאבד ממנו — הוא סוד העבודה שבלב.

המאורעות הכבירים שהתרחשו בדורנו: השואה הגדולה ביותר בתולדות האומה, והגם הגדול של תחיית ישראל וקיבוץ גלויות.